

© Мельник В.М.

УДК: 572.9(=1:477)

Мельник В.М.

Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова (вул. Пирогова, 56, м. Вінниця, Україна, 21018)

АНТРОПОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ЕТНОІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Резюме. Стаття висвітлює антропологічні аспекти перебігу етнічної історії давнього населення сучасних українських земель. Вперше проводиться системний антропометричний аналіз межі мезоліту-неоліту, дніпро-донецької спільноти в порівняльному антропогенетичному контексті. Автор дотримується теорії про залежність расової еволюції від гаплоїдного типу набору хромосом кожного етнічного колективу. Джерело українського етногенезу вбачається в асимілятивних процесах північноєвропейців східно-балтійського та південноєвропейців грацильного середземноморського типу з помірними популяційними впливами нордичної та передньоазійської субрас.

Ключові слова: антропометрія, субраси, південноєвропейці, північноєвропейці, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзова доба, антропогенетика, геногеографія, етногенез, етнічна історія.

Вступ

Етнічна історія - циклічний природний процес, який регулюється психологією етнічної спільноти та кліматично-географічними умовами її проживання [Мельник, 2013]. Етноісторичні процеси реорганізують антрополандшафт в етноландшафт, що стає передумовою для історико-психологічної трансформації "плем'я-народність-нація". Остання накладається на фазовий розвиток - етногенез. Існує багато трактувань етноісторичного процесу. Варто відзначити відому дискусію Ю. В. Бромлея та Л. М. Гумільова, теорію етнічної пасіонарності Л. Гумільова, культурний детермінізм Б. Малиновського, Е. Тайлора. Етногенез - поняття безперервне, котре не залежить від бажань якогось окремого класу або всіх обивателів. Це переконливо доводить історичний процес. Останній особливо взаємопов'язаний із етногенезом. Їхнє сполучення доходить до таких дрібниць, що визначити головне та похідне поняття, у цьому контексті, неможливо. І етногенез, і історичний процес походять від природи та антропогенезу. Проблематика визначення особливостей історичного процесу суспільства є категорією, котра лежить на межі між антропологією (історичною) та етнологією [Бромлей, 1981; Тайлор, 1989; Гумилев, 2012].

Етнос - природна і первинна форма існування людини. Саме етнічність відрізняє людину від зоологічних видів. Поза етносом не існує жодної людини. Етнос - географічно та кліматично-ландшафтно детермінована психологічна і, як наслідок, культурна спільність людей, що виражається у протиставленні "ми - вони", циклічно-фазовому етногенезу та здатності до подальшого соціополітичного розвитку в історичному процесі. Будь-яке етногенетичне або антропогенетичне дослідження має керуватись такою теоретичною схемою формування етнічних спільностей: 1) геоландшафт завжди впливає на людський колектив; 2) різноманітність геоландшафтів починає відрізняти людські маси і сприяє утворенню та розвитку рас; 3) геоландшафт зумовлює характер виробництва та економічних відносин, в процесі яких формується етноплемінна свідомість, специфічне мовлення, своєрідна світо-

глядно-релігійна концепція, початки культурного простору; 4) взаємодія всіх наведених факторів, розвиток специфічного мовлення, діалектів, мов, свідомості в межах окремого, автономного геоландшафту утворює етнічну психологію із наявними колективним свідомим, колективним несвідомим, колективним підсвідомим; 5) психологія етносу і характер виробництва формують соціоекономічні, станові відносини, соціально-класову психологію; 6) етнопсихологічний і соціоекономічний чинники у своїй сукупності завершують етап реорганізації племені у повноцінний етнос, який проходить дві паралельних гілки розвитку - історичний процес та етногенез; 7) етнічна психологія формує закономірності соціокультурної сфери етнофора; 8) подальший фазовий етногенез будується на ієрархічності етносоціальних структур: із маси виділяється плем'я, з якого формується етнос, який утворює народність, що за умови державної форми суспільно-політичної організації перетворюється в націю; нація - вища ступінь розвитку етнічного організму; 9) нація може вижити в історичному процесі лише зберігаючи власну традицію [Мельник, 2013].

Основна література присвячена даній тематиці має ще радянське походження. Для розуміння етноісторичного українського процесу корисними залишаються праці Л.М. Гумільова ("Етногенез і біосфера Землі" 1989 р., "Давня Русь і Великий Степ" 1989 р.), Ю.В. Бромлея ("Етнос і етнографія" 1973 р., "Сучасні проблеми етнографії" 1981 р.), М.Ю. Браїчевського ("Походження Русі" 1968 р., "Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен)" 1969 р.), В.М. Мельника ("Рання етнічна історія південних слов'ян" 1978 р.), В.В. Седова ("Походження та рання історія слов'ян" 1979 р.), А.Я. Брюсов ("Нариси з історії племен європейської частини СРСР у неолітичну епоху" 1952 р.), В.Н. Даниленка ("Неоліт України" 1962 р.), С.В. Калесника ("Проблема географічного середовища" 1968 р.), В.В. Мавродіна ("Походження російського народу" 1978 р.). Власне антропометричними та конституційно-антропологічними

ми проблемами займалися Т.І. Алексєєва ("Етногенез східних слов'ян за даними антропології" 1973 р.), І.І. Гохман ("Населення України в епоху неоліту і неоліту (антропологічний нарис)" 1966 р.), А.А. Зубов ("Одонтологія: методика антропологічних досліджень" 1968 р., "Одонтотліфіка" 1974 р., "Одонтологія в сучасній антропології", 1989 р.), Є.І. Данилова ("Гематологічна типологія та питання етногенезу українського народу" 1971 р.), В.Д. Дяченко ("Антропологічний склад українського народу" 1965 р.), Р.А. Старовойтова ("Етнічна географія Української РСР" 1979 р.). Сучасні наукові дослідження з української етноїсторії та фізичної антропології характеризуються великою кількістю нових гіпотез та ідей щодо формування нашого етносу. Варто виокремити праці В. Петрова ("Походження українського народу" 1992 р.), І.Д. Потехіної ("Населення України в епохи неоліту та енеоліту за антропологічними даними" 1999 р.), Р.У. Гравере ("Одонтологія східнослов'янських народів" 1999 р.). Оригінальністю вирізняються ідеї О. Кушніра, С. Корнієнка, Ю. Шилова, Б. Михайлова. В останні роки фундаментальні дослідження були проведені археологами Л. Залізнякам і М. Відейком. Особливо важливим є внесок в українську фізичну антропологію С.П. Сеґеди (монографії "Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект" 2001 р., "Антропологія та етнічна історія України" 2012 р.; статті "Антропологічний склад українського народу: новий погляд" 2001 р., "Антропологічний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект" 2001 р., "Найдавніші витoki слов'янства за даними антропології" 2005 р.). Проблемами українського антропоетногенезу займаються також британські, американські вчені. Заслужують на увагу публікації J. Bocquet-Appel [2002], K. Jacobs [1993], M. Lillie, K. Jacobs [2006]. Все це особливо актуально в контексті американського проекту "Геногеографія", що був підтриманий National Geographic. Працюють постійно діючі генеалогічні експедиції, в тому числі і східноєвропейська. Фактично, дані цього нового наукового проекту були покладені в розробку автором "загальної етноантропогенетичної порівняльної таблиці".

Основна частина. Х. Вовк писав: "Ще не так давно майже за єдину, а в усякому разі найпевнішу відмінну ознаку етнічних груп вважали їх мову. Всю класифікацію багатьох із цих груп, особливо так званих "арійський" чи "індоєвропейських" народів, базували на відмінах мови, а такі вирази, як "романські" чи "слов'янські" народи, й досі мають майже виключне лінгвістичне значення. Несталість мови як расової ознаки давно вже примусила антропологів звернутись до постійніших, а тому й певніших ознак, як барва зверхнього тілесного вкриття, волосся, очей, зріст, пропорції та форми різних частин тіла, а особливо скелета. Уважне вивчення цих ознак виказало, що вони не тільки індивідуальні, але й передаються спадковим шляхом, не змінюються протягом багатьох тисячоліть, а тому, як найстаріші, можуть бути справжніми певними расовими ознаками"

[Вовк, 1995]. Французькі антропологи П. Топінар та Е. Амі вивели головні антропометричні показники важливі для характеристики етносу: "1). пігментація волосся та очей, 2). висота зросту, 3). форма голови, 4). показники висоти черепа й обличчя, 5). форма та профіль носа, 6). довжина верхніх і нижніх кінцівок, 7). скелічний показник (довжина нижньої кінцівки по відношенню до бюста)". За схожим принципом свої дослідження проводить і сучасний український дослідник С. Сеґеда [Сеґеда, 2001].

Досліджуючи остеологічний матеріал епохи неоліту, енеоліту, бронзової доби за методологією Денікера-Вовка, узагальненої С. Сеґедею можна судити про характер етноісторичних процесів давньоукраїнського населення. При цьому важливо враховувати результати сучасних британських та німецьких археологічних експедицій. Будь-які антропологічні матеріали необхідно досліджувати в соціокультурному контексті. М. Грушевський зазначав, що використання виключно антропологічних або матеріальних знахідок в характеристиці історичного процесу не може давати висновків з приводу етнічного типу. Етнічний тип у історичному процесі, за Л. Гумільовим визначається сукупністю археологічних матеріальних, антропологічних і палеоантропологічних, лінгвістичних матеріалів. Етноісторичний процес вивчається трьома науками: соціокультурної антропологією, фізичною антропологією, порівняльною лінгвістикою. В контексті давньої історії (верхній палеоліт - I тис. н. е.) варто користуватись даними порівняльної антропології, антропогенетики, археогенетики, геногеографії. Лінгвістичний матеріал відсутній. Про етнічний тип давніх людей ми можемо судити лише за їхньою антропогенетикою, моделями фізичних типів, спорідненістю матеріальної культури та приблизного харчового раціону в межах певного природно-географічного територіального ареалу. 95% викопного матеріалу - остеологічні рештки. Вони переважають в усіх культурних українських шарах від палеоліту до енеоліту. Найважливішими є краніологічні залишки - вони одразу дають можливість змоделювати приблизний зовнішній тип людини. Антропологічне моделювання багато в чому базується на антропометричній методиці В. Бунака (1941 р.). За краніологічними залишками робиться висновок про конституційну будову з похибкою 20-30%. Похибка завжди потрібно враховувати, особливо коли йдеться про кам'яну добу. Українські культурні шари дають близько 300 неолітичних і енеолітичних остеологічних матеріалів переважно краніологічного характеру переважно в межах Подністров'я, Побужжя і Наддніпрянщини. Генетичний та геногеографічний інтегрований аналіз дають можливість робити висновки про генофонд давніх популяцій, їхнє співвідношення із сучасним населенням. При цьому, були проаналізовані датовані радіовуглецевим аналізом (похибка 50%) кісткові рештки неолітичної, енеолітичної, бронзової доби. Генетичний і геногеографічний аналіз був здійснений на

основі антропометричних даних (Х. Вовк, С. Сегеда, І. Круц, В. Даниленко, І. Гохман, Т. Алексєєва). Разом вони були об'єднані автором в єдиний антропогенетичний підхід.

Антропоетногенез українців в етноісторичному процесі відбувався за наступними принципами: етногенез на основі одного автохтонного чинника; постійне пересування народів українськими землями; природно-географічна зумовленість такого пересування, самодостатність земельних ресурсів - відсутність проблеми голоду.

Початок конкретного процесу етногенезу, на мою думку, варто віднести до неоліту (VII-III тис. до н. е.). Українське населення межі мезоліту-неоліту (IX-VII ст.) мало палеоевропейський (протоєвропейський) антропологічний тип: високий зріст (169-179 см); великий головний показник (81,5%-84%) з яскраво вираженою брахікраніальністю, широким обличчям (76-83% довжини); високою та широкою в межах брахіцефального типу лобовою поверхнею, сильними надбрівними дугами (у 87-91% краніологічного матеріалу); середньою товщиною губ, великим ротовим отвором (100% краніологічного матеріалу); ніс переважно середньої величини із зігнутим профілем; темно-руса пігментація волосся (95%); очі блакитного кольору (35% темно-блакитної пігментації); шкіра - біла в повному розумінні (на 98,2 %) [Залізник, 2005; Залізник, 2008].

Про етнокультурні масиви, згідно з матеріальними даними археології, ми можемо говорити, розглядаючи пам'ятки і стоянки киево-черкаської, сурської, бугодністровської, волинської, Таш-Аірської, азово-дніпровської, донецької культур. Киево-черкаська культура сформувалась у другій половині VI тис. до н. е. Загалом було виявлено майже 200 поселень цієї археологічної культури. З антропологічної точки зору важливими є неолітичні стоянки Микільська Слобідка, Вишеньки, Завалівка, Грині (Київська область), Старосілля (Черкаська область), Мала Перещепина (Полтавська область). Ідентичними з ними є неолітичні поселення в Житомирській області (Лазарівка, Тетерівський), Рівненській області (Фасова). На Київському Поліссі розташована стоянка Пустинка. Ще декілька пам'яток зафіксовано в західних районах Чернігівщини. Культура - скотарсько-землеробська з мезолітичними елементами мисливсько-рибальського стилю життя (мотичне землеробство, культивування рослин, розведення домашніх тварин) і, що цікаво, охоплює майже всю територію етнографічної Наддніпрянщини включно з Полтавщиною, Поліссям, більшою частиною Волині. Усі знайдені людські останки датовані VI-IV тис. до н. е. представляють людей високого зросту (від 170 до 175 см). Osteологічна будова має розвинений характер і дивує своєю масивністю як для тих часів. Лицевий показник - сплющений і широкий, череп - великий. М. Товкайло пише: "Це були північні європеїди, які наприкінці мезоліту, приблизно вісім тисяч років тому, просунулися

з північного заходу й частково асимілювали, а частково витіснили місцеве населення, яке за антропологічним типом належало до грацильних південних європеїдів". Отже, українські вчені ще у 90-х роках дійшли висновків, що на межі мезоліту-неоліту в Середній Наддніпрянщині відбулась масштабна зміна субрасового компоненту. В глобальному контексті, відбулась заміна представників ранньої південноєвропейської раси представниками ранньої північноєвропейської раси. Грацильність і південний характер наддніпрянського населення доби раннього неоліту підкреслювали відомі археологи В. Даниленко та Ю. Шілов [Даниленко, 1969; Шілов, 1998; Товкайло, 2008; Jacobs, 1993].

У ранньому та середньому неоліті населення Анатолії, Сирії, Кіпру, Болгарії, Румунії за антропологічним показником було тотожне сучасній південноєвропейській субрасі. Моделювання проведені постійно діючими британськими археологічними експедиціями дозволили визначити населення Туреччини та Балкан VIII-IV тис. до н. е.: низького зросту (від 160 до 170 см), вузьке обличчя, невеликий череп. Щодо південноєвропеїдів анатоми використовують термін "тендітна статура". В цьому контексті, вони виступають повною протилежністю північноєвропеїдам. Середземноморський, анатолійський, месопотамський клімат витворили темно-пігментований тип самодостатніх землеробів. Саме вони, на думку В.М. Даниленка, Б.О. Рибаківа, В.О. Сафронова автохтонно проживали на території етнографічної Наддніпрянщини, Запоріжжя, Дунайсько-Дніпровського межиріччя. Проведені Д. Меллартом археологічні дослідження у Південній Анатолії (Чатал-Гюк. Хаджилар) дозволили віднайти 40 храмів і могильників з антропологічним матеріалом, датованим 6500-5650 рр. до н. е. і 5700-5000 рр. до н. е, на 85-90% ідентичним із сучасними східносередземноморськими та анатолійськими південноєвропеїдами. Антрополог С.І. Круц, досліджуючи стоянку Кам'яна Могила сурського типу (VI тис. до н. е.) порівняв osteологічний матеріал взятий з колективних поховань нижньодніпровського та південноанатолійського ареалів і дійшов висновку про їхню тотожність [Даниленко, 1969; Рыбаков, 1981; Мелларт, 1982; Сафронов, 1989; Шілов, 1998].

Л.Л. Залізник протягом раннього неоліту класифікує на території Запоріжжя сурську культуру (поселення Кам'яна Могила, Семенівка, Собачки, Вовчки, Виноградний, Ігрен, Сурський Запорізької області) та азово-дніпровську культуру (Семенівка, Василівка Запорізької області). Обидві культури дали протягом 80-90-х рр. минулого століття численний антропо-osteологічний матеріал. Особливо це стосується могильника Василівський 2, де віднайдено скелети південноєвропеїдного характеру. В Ясинуватському могильнику було знайдено повний скелет чоловіка з проламаним черепом датований другою половиною VI тис. до н. е. М. Товкайло, описуючи Ясинуватський могильник і наддніпрянське ранньонеолітичне поселення Вовниги заз-

начає: "У кількох випадках зафіксовано сліди прижиттєвого хірургічного втручання - штучної трепанації черепа, що свідчить про високий рівень медичних знань. У Вовнигах після проведення такої операції людина прожила ще два роки". В антропологічному контексті, населення азово-дніпровської культури (остеологічний матеріал взято з поселень Собачки, Вовчо, Середній Стіг 1, Семенівка, Ігрень, Вовниги) абсолютно ідентичне південноєвропейським сурської культури [Залізник, 2005; Товкайло, 2008]. Слід зазначити, що такі представники академічної археології як Товкайло і Залізник відносять азово-дніпровську культуру до північноєвропейців. Варто лише підкреслити більш міцну статуру і ширші параметри тулуба в представників азово-дніпровської культури відносно культури сурської. Пігментація і черепний показник - цілком нагадують споріднені східносередземноморський і передньоазійський антропологічні типи.

Що ж стосується Середнього Подніпров'я (Київська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська, а також Житомирська області), то місцево неолітичне населення мало цілком північноєвропейський характер. Києво-черкаська археологічна культура має розглядатись як "наддніпрянський неолітичний ареал". З етноантропологічною класифікацією інших українських неолітичних культур складніше.

Виділяється культура лінійно-стрічкової кераміки, що від Вісли поширилась до Збруча і зайняла всю сучасну Західну Україну та буго-дністровська культура розташована на Поділлі. Антропологічний матеріал з поселень Котоване, Гірка Полонка, Незвисько, Торське, Сухостав дає досить розмите уявлення про фізичний тип населення Західної України. У VI тис. до н. е. культура лінійно-стрічкової кераміки поширилась від Середнього Подунав'я до територій сучасної Баварії, у басейн Рейну. Вона була найбільшою європейською неолітичною культурою. Населення лінійно-стрічкової кераміки (VI-V тис. до н. е.) загалом характеризувалось: а) середнім і середньовисоким зростом (160-172 см); б) високим лицьовим показником; в) темною пігментацією волосся; г) очним розрізом мигдалеподібної форми; д) білим шкірним покривом смуглого відтінку (більш ніж 55% неолітичного населення центральної та східної Європи); е) об'ємними губами. Крім того, черепний показник був сформований на межі доліхоцефалії та мезоцефалії. Антропологічне моделювання показує, що в 40-50% неолітичного населення Альпійсько-Рейнського регіону, 85% Балканського півострова, 80% населення Західної України черепний показник складає нижче 74,9%, а головний показник нижче 75,9%. В західних та північних районах цього етнокультурного ареалу череп широкий і коротший. Мезоцефалічні елементи зустрічаються і в західноукраїнських поселеннях. В цілому, населення культури лінійно-стрічкової кераміки було довгоголовим [Залізник, 2005; Товкайло, 2008].

Відносно досить масивної донецької культури, що

охоплювала в VI-V тис. до н. е. території сучасних Донецької, Луганської областей. Найкраще вивчені неолітичні стоянки навколо Сіверського Дінця. Особливо варто відзначити поселення Клішня 3, Ольхова. Стиль життя був здебільшого мезолітичним. Фізичний тип населення надзвичайно близький до киево-черкаської археологічної культури. Крім того, можна припустити, що північноєвропейські ознаки азово-дніпровського населення сформувались саме завдяки донецьким впливам. Високий зріст (90%), світла пігментація (75%), поширена мезоцефалія на межі з доліхоцефалією, характерна для донецької неолітичної культури. Моделювання показує, що донеччани у 95% випадків антропологічно ідентичні з киево-черкасцями. Населення лисогубівської культури, поширене на Чернігівщині, Сумщині є перехідним варіантом між мезоцефалами і доліхоцефалами. Зустрічається і короткоголовість. Втім, у лівобережних лисогубівської культури та культури ямково-гребінцевої кераміки протягом середнього неоліту досить поширеною залишається ширина голови менше 80% довжини. Носії цих землеробсько-мисливських культур у більшості випадків антропологічно тотожні з населенням киево-черкаської культури [Даниленко, 1969; Шилов, 1998].

Буго-Дністровська культура охоплювала всю сучасну етнографічну територію Поділля. Проіснувала майже до IV тис. до н. е. і серйозно вплинула на антропологічний склад Волинської культури (VI-IV тис. до н. е.). Носії буго-дністровської неолітичної культури - яскраво виражені південноєвропейські східносередземноморського типу. М. Товкайло пише: "це люди невисокого зросту, тендітної статури, з високим і вузьким обличчям та тонкими рисами" [Товкайло, 2008]. У Подністровському ареалі відчутні східносередземноморські впливи і поширені перехідні мезо- і брахокраніальні типи. Населення неолітичного Побужжя, Вінничини - чітко брахіцефальне, низькоросле (160-165 см). Придністровський ареал менш насичений неолітичними пам'ятками, але за кількома остеологічними знахідками можна свідчити про середньоазійські впливи у етногенезі буго-дністровців. У свою чергу місцево населення в антропогенетичному контексті серйозно вплинуло на еволюцію носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки на Буковині, Покутті, південно-західній Волині. Антропологічний матеріал з "торсько-жванецького" ареалу показує велику кількість брахіцефалів. Протягом середнього неоліту буго-дністровці сильно змішалися з населенням сучасних Галичини і Волині. Брахіцефалія та низькорослість поширились на територію Західної України. Вона виконувала роль своєрідної перехідної зони між північноєвропейськими та південноєвропейськими. Східносередземноморські впливи сягали Польщі та північно-східної Німеччини [Брюсов, 1952; Відейко, 2008].

На українських землях доби неоліту слід виділити три етнокультурні зони:

1) Дніпро-донецький з цілком північноєвропейським антропологічним типом населення. Антропогенетичний аналіз свідчить про близькість киево-черкаських і донецьких північноєвропейців до сучасного східно-балтійського типу (близько 60%). Л. Залізник, І. Винокур, П. Толочко виділяють дніпро-донецький ареал на підставі окремих аспектів землеробського ведення господарства, але щодо давньої історії набагато більш виправданою є територіальна класифікація у відповідності з фізичним типом місцевого населення. Отже, Дніпро-донецький етнокультурний ареал охоплює повністю увесь Дніпровсько-Прип'ятський басейн, території сучасних Житомирської, Черкаської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Луганської, частково Сумської, Кіровоградської, Донецької області. Більша частина могильників та поховань, звідки походить 85-90% остеологічного матеріалу стосується другої половини середнього та пізнього неоліту. В антропологічному контексті населення цього ареалу не має особливих розбіжностей. Доліхоцефальне населення складає близько 55% опрацьованих людських решток. Весь інший краніальний матеріал містить чітко виражену мезокраніальну форму або ж перехідні варіанти (на Волинському Поліссі, Чернігівщині, Слобожанщині). Більша частина доліхоцефалів припадає на киево-черкаську археологічну культуру. Зріст досягає у 25% випадків 179-180 см. Переважає (60%) 171-177 см. Менше 10% досліджених неолітичних мешканців не перевищує 172 см. 6 із 10 досліджених людських скелетів дозволяють стверджувати, що їхній зріст коливався в межах 172-174 см. Лицьовий показник - широкий (85%) і сплющений (75-80%). Анатомічна будова містить досить сильні нордичні впливи - масивна статура, широкий тулуб. Жителі родових неолітичних поселень Дніпро-донецького етнокультурного ареалу були пристосовані до складних погодних умов, що свідчить про те, що вони в ранньому неоліті прийшли на територію України з півночі. Антропогенетичний аналіз показує їхню близькість до пізніших представників балтських етносів (50-55%) [Гохман, 1966; Потехина, 1999].

2) Побужсько-нижньодніпровський з південноєвропейським населенням східно-середземноморського та передньоазіатського антропологічного типу. Територіально ареал охоплює території сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Одеської, Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Рівненської та Волинської областей, Кримського півострова. Це широкі терени буго-дністровської, Таш-Аїрської, сурської культур. Значною мірою сюди слід також віднести культуру лінійно-стрічкової кераміки та азово-дніпровську культуру. Основна частина антропологічного матеріалу походить з околиць Кам'яної Могили і розташована в межах сурської археологічної культури. Розкопки у Таврійському регіоні дали лише декілька приблизно датованих людських поховань. Населення цих територій мало характерний низький зріст (від 158 до

169 см), тендітну статуру, погано розвинену м'язову структуру, помітно виражену брахіцефалію (у 99% досліджених черепів ширина голови відносно довжини переважає 81%). Нижньодніпровські південноєвропейці були пристосовані виключно до лісостепових і степових умов. В. Даниленко, Ю. Шілов, Б. Михайлов доводять їхню генетичну та етнічну спорідненість із південно-анатолійськими та північно-індійськими племенами, в етногенетичному плані належними до єдиної індоєвропейської спільноти, а в расовому до південно-європейської субраси. Так чи інакше, але змодельований зовнішній вигляд носія сурської культури ідентичний фізичному типу неолітичних мешканців сучасних Туреччини, Сирії, північно-західної Індії. Мешканці Запоріжжя та Криму в 70% випадків ближчі до передньоазіатського антропологічного типу (підвищення темної пігментації, потемніння шкіри, зріст до 168 см), тоді як буго-дністровці тотожні середземноморському типу. Втім, в основних антропологічних аспектах (головний, черепний показники, зріст, ширина тулуба) вони нічим не відрізняються. В цьому контексті, ідея про Циркумпонтійську неолітичну зону цілком слушна. Українські південноєвропейці прийшли ще в ранньому неоліті з Анатолії через Балкани і сильно змішалися з місцевим "постльодовиковим" мисливсько-рибальським мезолітичним населенням. Останнє мало однакові антропологічні ознаки по всій українській території від закарпатських стоянок до Дону і наближалось за своїми характеристиками до сформованого в неоліті ранньонордичного північноєвропейського антропологічного типу. Основна їхня частина була поглинена східно-балтійським типом до середнього неоліту. Південноєвропейці остаточно асимілювали їх у III тис. до н. е. Від майбутніх германців ці мезолітичні мисливці відрізнялись лише низьким зростом (близько 160 см) і сплюснутим обличчям [Даниленко, 1969; Потехина, 1999; Михайлов, 2007; Jacobs, 1993].

3) Карпато-Дунайський з мішаним населенням невизначеного типу, великим відсотком мезокраніального елемента, різкими переходами низькорослості у високий зріст (зокрема, на території сучасної Івано-Франківської області). Характеризувався залишками мезолітичного населення аж до III тис. до н. е., відсутністю єдиної матеріальної культури, за винятком лінійно-стрічкової кераміки в Галичині. На Закарпатті та в Подунав'ї відчутні впливи західносередземноморського антропологічного типу, в Татрах і Карпатах зустрілись нордичний і східносередземноморський антропологічний типи. Що ж стосується сучасної Гуцульщини, то в неолітичну добу місцеве населення також було темнопігментоване з явними ознаками передньоазіатського антропологічного типу [Мельник, 1978].

Отже, у ранньому неоліті культурні шари фіксують масштабне переселення 1-3 тис. середньоазіатських ранньопівденноєвропейців із південної Анатолії та західної Сирії через Грецію та Болгарію в Дунайсько-

Дністровське міжріччя. Це і південноєвропейська міграція на українські землі. Близько VI тис. до н. е. сирійсько-анатолійські передньоазіати з археологічної культури Чатал-Гююк і Вінча переселяються в буго-дністровське міжріччя, звідки рухаються в напрямку нижнього Придніпров'я. Так, при 50% змішанні з місцевим мезолітичним палеоевропейським населенням були створені буго-дністровська та сурська археологічні культури, скотарсько-землеробське господарство яких споріднене з неолітичними Анатолією та Болгарією. Мішані типи були витворені в процесі метисації західноукраїнського (культура лінійно-стрічкової кераміки), приазовського (азово-дніпровська культура) населення. Донецька культура, маючи палеоевропейську мезолітичну та автохтонну ранньопівнічноєвропейську основу, за знайденими матеріальними залишками, об'єдналась в етнокультурному контексті із спорідненою киево-черкаською культурою в єдиний дніпро-донецький етнокультурний ареал, який на думку Т. Лер-Сплавінського став початковою слов'янською етногенетичною формою [Jacobs, 1993; Vosquet-Arpe, 2002; Piontek, 2008].

Енеоліт (V-III тис. до н. е.) став епохою розробки "нових технологій" у землеробському господарстві. Стоянки та поселення перетворювались у справжні общини з родовим укладом життя (переважно матриархальним), формувались міфо-релігійні уявлення специфічні для кожної окремої общини. Трипільська культура землеробсько-скотарського типу виникла у VII-VI тис. до н. е. на території Румунії (культура Кукутені) в контексті етногенетичних процесів у середовищі балканських південноєвропейців - вихідців з Малої Азії. Вона не була автохтонною в межах буго-дністровського басейну. В. Хвойка у 1899 р. висунув і обґрунтував теорію автохтонного середньодніпровського етносу, що сформувався на основі киево-черкаської культури. Трипільську культуру він вважає її закономірним продовженням, етногенетичним трампліном на шляху до праслов'янської спільноти зарубинецької і черняхівської археологічних культур. Етнічно В.В. Хвойка вважав населення цієї культури "давньо-арійським", тобто, за його словами, "прото-слов'янським". Сам Хвойка з цього приводу писав: "За всіма ознаками - фізичним складом, культурою та обрядом поховань трипільські племена представляють південно-східну частину численного народу, що історично називається слов'янами". Сучасні українські археологи Н. Бурдо, С. Бібіков, В. Круц, Т. Мовша не поділяють цієї думки. Історик К. Галушко, наприклад, підкреслює, що трипільці не мали жодного відношення до індоєвропейських племен. "У більшості науковців переважає точка зору, за якою трипільці не відносяться до групи праіндоєвропейської людності. Існує думка, що на заключних фазах існування трипільського населення проходить процес його індоєвропейізації. Але остаточно не спростовано є й теорія того, що трипільці були індоєвропейцями". Індоєвропейізацію трипільців на межі міднокам'яного та бронзового віку слід вважати

цілком можливою [Хвойка, 1913; Даниленко, 1969; Потехина, 1999; Бурдо, 2008].

Фізичний тип трипільців характеризується остеологічним матеріалом, знайденим у більш ніж 20 могильниках та індивідуальних захороненнях. Більшість скелетів і кісток датовані пізньотрипільським періодом (IV-III тис. до н. е.). Антропологічний матеріал ранньотрипільської доби представлений нечисленними остеологічними та краніологічними знахідками в поселеннях Верем'є, Липкани, Лука-Устинська, Солончен 2, Вихватинці. Великих могильників датованих раннім і середнім трипільським періодами досі не знайдено. Для пізнього періоду характерні великі колективні поселення. Це, передусім, Вихватинський, Вовнизький, Незвиський, Чапаївський могильники. Сегеда з цього приводу зазначив: "Антропологічний склад людності раннього етапу трипільської культури залишається невідомим внаслідок відсутності вихідних даних - кісткових решток. Що ж до середнього періоду, то він представлений передусім краніологічною серією із Більче Золотого, чолов'ячі черепи якої (12 одиниць) характеризуються видовженою формою мозкової коробки, помірним розвитком м'язового рельєфу, середнім нахилом лоба, вузьким і низьким ортогнатним обличчям, добре профільованим в горизонтальній площині, низькими орбітами, виразним випинанням носа. Наведене поєднання ознак властиве давньосередземноморському типу, різні варіанти якого були здавна поширені у Великому Середземномор'ї. Зауважимо, що вони вперше з'явилися на теренах Північного Причорномор'я принаймні в добу мезоліту: саме цим часом датується могильник поблизу с. Волоське в Надпоріжжі, де були виявлені черепи з південноєвропейськими рисами... Черепи з поодиноких поховань на трипільських поселеннях Лука-Устинська, Солончени, Верем'є, Незвисько, Траяни, які також датуються середнім етапом розвитку Трипілля, мають різну морфологічну будову" [Сегеда, 2008].

Чоловічі останки з Вихватинського могильника - чітко граційні, середземноморські. Жіночі - близькі до сучасного східно-балтійського антропологічного типу. Жінки мають більш широку та міцну статуру, ніж чоловіки, черепи - мезоцефального типу. Зріст чоловіків і жінок коливається навколо позначки 170 см. Чоловічий краніологічний матеріал не дає можливості зробити чіткий висновок. Близько 40% черепів - брахіцефальні з ознаками мезокраніальної будови. Для чоловіків характерний прямий ніс, вузьке обличчя. У 60% жінок ніс нерівний, обличчя - широке. В п'яти чоловічих черепках спостерігається доліхокраніальний вплив, тоді як жінки мали мезокраніальну будову черепа. Жіночий череп також вищий від чоловічого. "Аналіз краніологічних матеріалів із Вихватинського могильника показав, що як чоловічі (5 од.), так і жіночі (6 од.) черепи характеризуються видовженою формою мозкової коробки, середнім нахилом лоба і помірним розвитком м'язового рельєфу, середньою висотою обличчя, ортогнат-

ністю, низькими орбітами і виразним випинанням носа", - зазначає С. Сегеда. Будова трубчастих кісток у жінок набагато більш об'ємна, ніж у чоловіків. Моделювання дає можливість зробити висновок про білу пігментацію шкіри у жінок (80%) та смуглу в чоловіків (100%). Одонтологічні показники свідчать про збалансований раціон місцевих трипільців. У цілому, чоловіки на 75% подібні до сучасних сардинців, південноєвропеїдів західносередземноморського типу. Жінки - на 88-90% тотожні сучасним придністровським і наддніпрянським українцям. Сегеда підтримує це твердження: "Згаданий феномен має лише одне пояснення, а саме: він спричинений інтенсивними шлюбними контактами носіїв трипільських культурних традицій зі своїми сусідами-степовиками, в антропологічному складі яких беззастережено домінував масивний протоєвропейський компонент" [Сегеда, 2001; Корвін-Піотровський, 2008; Бурдо, 2008].

Чапаївський могильник також розташований на території Середньої Наддніпряни. Він цікавий своїм заплутаним антропологічним матеріалом. Знайдено остеологічні залишки 6 жінок і 15 чоловіків. Десять кістяків настільки збережені, що можна навіть судити про деякі дерматогліфічні особливості. Останки 45% чоловіків мають змішаний східно-балтійський і нордичний північноєвропеїдні антропологічні типи. В 40% випадків очевидний східносередземноморський тип. Багато кісток взагалі не піддаються субрасовій ідентифікації. Чоловіки переважно вищі за 170 см, брахіцефали, міцної статури, смуглі. Жінки переважно східно-балтійського північноєвропеїдного типу, більшість представниць мають ідентичні з дослідженими киево-черкаськими та донецькими жіночими останками зовнішньо-антропологічні показники. Вони мали світлу шкіру (70%), світле волосся (50%). Втім, значний відсоток склали і темноволосі жінки. Вони - на 80% ідентичні сучасним наддніпрянкам. Чоловіки схожі на неолітичних греків (95%). Останки з Чапаївського могильника свідчать про асиміляцію трипільсько-кукутенськими південноєвропеїдами передньоазіатського типу місцевого дніпро-донецького населення. Принаймні, можна стверджувати про повне поглинання трипільськими племенами киево-черкаської культури (75-80%). Середньодністровський пізньотрипільський могильник у Вертебі та Більшівці (околиця м. Галич) містили добре збережені скелети східносередземноморського типу з помітними пігментаційними та дерматогліфічними середньоазіатськими впливами (15%).

Незвиський могильник середньотрипільської доби (IV тис. до н. е.) дає декілька цінних з точки зору дерматогліфіки скелетів. Черепний показник характеризується мезокраніальністю (50%) та схильністю до довгоголовості (40%). Пігментація - світла (55%), одонтологія свідчить про переважно тваринну їжу, збереження мисливських традицій у землеробсько-скотарському житті. Обличчя - широке, округлої форми, прямий ніс з невеликою горбинкою. Можна припустити переважну тем-

новолосість незвиських жителів, але дерматогліфічний показник у більшості випадків світлий (95%). Декілька брахіцефальних черепів свідчать про присутність у селищі носіїв східносередземноморського антропологічного типу. Досліджені останки свідчать про північноєвропеїдний тип людей із значним нордичним впливом (30-35%). Місцеві жителі в антропологічному контексті склали щось середнє між південноєвропеїдними західносередземноморцями та північноєвропеїдними східно-балтійцями.

Окремі остеологічні знахідки, розпорошені по всьому буго-дністровському межиріччю свідчать про асиміляцію передньоазіатськими кукутенцями місцевих східносередземноморців протягом ранньотрипільського енеолітичного періоду. 40% досліджених українських трипільських останків на 88-99% тотожні з південноєвропеїдними неолітичними мешканцями. В 10-15% антропологічного матеріалу навіть простежуються мішані нордичні та східно-балтійські елементи. Переважає передньоазіатський антропологічний тип - вихідці з сучасних територій південної Туреччини та західної Сирії, що під час балканської міграції у пізньонелітичну добу набули середземноморських рис обличчя (більш випрямлений ніс, менш темніша пігментація шкіри та волосся). Матеріальні дані археології підтверджують наявність торговельних та культурних (кераміка) зв'язків між південною та центральною Анатолією, Кіпром і буго-дністровським ареалом трипільської культури. Спостерігається постійний взаємообмін господарськими товарами [Даниленко, 1974; Відейко, 2008].

Погано вцілили кістки в ранньотрипільських індивідуальних похованнях Луки-Устинської та Верем'я. Загалом ранньотрипільський і середньотрипільський періоди характеризуються майже повною відсутністю придатних для аналізу кісткових залишків.

У Північному Причорномор'ї (Одеська область) розкопано специфічні пізньотрипільські могильники (локальна степова усатівська археологічна культура), що свідчать про асиміляцію передньоазіатським антропологічним типом місцевого неолітичного східносередземноморського населення з великим протоєвропейським домішком. Присутні мезоцефальні черепа, контраст між світлим волоссям і темними очима (30%), максимальна темнота шкіри в європеїдних межах (45%). Можна припустити, що на території Одещини, Кіровоградщини та Миколаївщини в пізньому неоліті відбувся етнокультурний симбіоз буго-дністровських і сурських східносередземноморців, яких в середньому енеоліті поглинули кукутенські племена передньоазіатського (55%) антропологічного типу з території сучасного гирла Дунаю.

Локальний усатівський пізньотрипільський тип (локалізація характерна для пізньотрипільського періоду з його кліматичним зміщенням межі степу та лісостепу на південь) характеризується симбіозом середземноморського та протоєвропейського (ранньопівнічноєв-

Культура	а) Краніологія, б) лицевий показник, в) носовий показник (середній%)	Зріст	Загальні дані, Конституційна соматотипологія	Расовий тип, ареал	Гаплогрупа (+40%)	Генетичне споріднення
Мезолітичні автохтони (IX-VII тис. до н. е.)	а) 81,5-84,0 б) 43,0-50,5 +нижня щелепа 76,0-83,5 в) 72,0-82,0	169-172 см	Високий зріст; великий черепний показник з яскраво вираженою брахікраніальністю, широким обличчям (76-83% довжини); високою та широкою в межах брахіцефального типу лобовою поверхнею, сильними надбрівними дугами (у 87-91% краніологічного матеріалу); середньою товщиною губ, великим рототим отвором; ніс переважно середньої величини із зігнутим профілем; темно-руса пігментація волосся (95%); очі блакитного кольору (35% темно-блакитної пігментації); шкіра - біла в повному розумінні (на 98,2 %).	Палео-європейський антропологічний тип. Поширені по всьому ареалу від Тиси до Дону.	I1 Y-ДНК; U1a мтДНК	Давня субрасова спільнота, поширена від Іспанії до Уралу. Відіграла головну субстратну роль у розвитку історичних європеоїдів. Гаплогрупа I1збереглась переважно в шведських, німецьких і норвезьких локальних нордичних типах.
Дніпро-донецький ареал (VI-III тис. до н. е.)	а) 75,0-82,0 б) 49,8-53,0 +нижня щелепа 82,0-88,0 в) 75,0-82,0	172-174 см	Мезокраніальні брахіцефали з присутністю палеоєвропейців доліхоцефального краніологічного типу. Широке обличчя, особливо із антропометричним врахуванням нижньої щелепи, еуріпрозопія та мезоринія, нормостенічна фенотипова конституція, об'ємна будова трубчастих кісток, великий міцний скелет, відповідно, міцна м'язова система, брахіморфний тулуб.	Палео-європейський північно-європеїдний, ранній східно-балтійський антропологічний тип. Київська, Черкаська, Житомирська, Полтавська, Харківська, Луганська області, північ Луганської та Чернігівської області.	I1 Y-ДНК; U1a, U1b, похідні від R-групи мтДНК	Північні німці, болгари, шведи, норвежці, баски, румуни. Більш за все близькі до сучасних західних лужичанів: 70% ідентичності
Дніпро-донецький ареал (VI-III тис. до н. е.)	а) 75,0-82,0 б) 49,8-53,0 +нижня щелепа 82,0-88,0 в) 75,0-82,0	172-174 см	Мезокраніальні брахіцефали з присутністю палеоєвропейців доліхоцефального краніологічного типу. Широке обличчя, особливо із антропометричним врахуванням нижньої щелепи, еуріпрозопія та мезоринія, нормостенічна фенотипова конституція, об'ємна будова трубчастих кісток, великий міцний скелет, відповідно, міцна м'язова система, брахіморфний тулуб.	Палео-європейський північно-європеїдний, ранній східно-балтійський антропологічний тип. Київська, Черкаська, Житомирська, Полтавська, Харківська, Луганська області, північ Луганської та Чернігівської області.	I1 Y-ДНК; U1a, U1b, похідні від R-групи мтДНК	Північні німці, болгари, шведи, норвежці, баски, румуни. Більш за все близькі до сучасних західних лужичанів: 70% ідентичності
Сурська (VI-V тис. до н. е.)	а) 70,5-81,0 б) 56,0-66,0 +нижня щелепа 91,0-93,0% в) 68,0-72,0	160-170 см	Мезокраніальні доліхоцефали, мезоринія з лептопрозопією, грацільний, часто мезоморфний тулуб (переважно доліхоморфний), ламка остеологічна будова, "тендітна статура".	Перехідний із передньо-азіатського в східно-середземноморський південно-європеїдний тип. Запорізька, частини Дніпропетровської, Херсонської областей.	J2 Y-ДНК U1a, U1b мтДНК	J2: 5-6% південно-європеїдів сучасного Донецького регіону, азербайджанці (30%), осетинці (27%). G1: терські козаки (18,8%), наддніпрянці (4%), донецькі українці (9%), осетинці (60%), грузини (50%).
Лінійно-стрічкової кераміки (VI-V тис. до н. е.)	а) 74,0-83,0 б) 48,0-57,0 +нижня щелепа 84,0-92,0 в) 71,0-81,0	158-171 см	Переважає більшість вузьколиці, мезоцефали граціального західно-середземноморського типу, доліхоморфний тулуб. Відчутний вплив балканського та буго-дністровського населення. Ніс - вужчий від середнього, але, в цілому, не має анатолійських елементів.	Середземноморські метиси на межі нордичних, східно-балтійських, передньо-азіатських впливів. Галичина, Покуття, Волинь.	I2a1b, J2 Y-ДНК; U1a, U1b мтДНК. I2a1b: основний геногеографічний ареал - Албанія, північна Греція, Болгарія.	J2: анатолійські турки (24%), перси (23%), македонці (15%), серби (8%). I2a1b: динарські слов'яни, зокрема, боснійці і хорвати.
Трипільська (VI-III тис. до н. е.)	а) 75,8-89,0 б) 35,0-68,0 +нижня щелепа 75,0-95,0 в) 59,5-87,0	160-175 см	Близько 30% трипільців - брахіцефали, 20-30% - мезоцефали, близько 30% мають доліхокраніальну будову черепа. Об'єднує їх помірно темна пігментація шкіри, волосся, очей, добре сформована одонтологічна система, середній ніс, зустрічаються форми вузького високого та низького, широкого, 40% випадків - горбистий ніс. Волосся - темне (60%), темнорусе (20-35%), шкіра смугла (75%), темно-окіста (50%). Мезоморфний соматотип з елементами доліхоморфності. Фенотип - граціальний, інколи нормостенічний. Північноєвропеїдні риси мають переважно жінки (80%). Вони характеризуються масивною статурою, широким обличчям, світлою пігментацією та, особливо, світлим волоссям. Усі показники мають варіабельний характер.	Буго-дністровські неолітичні східно-середземноморці (30%), балканські граціальні середземноморці (25-30%), киево-черкаські східно-балтійські північно-європеїди (25%), південно-анатолійські передньо-азіати (15%).	I2a1b Y-ДНК; U1a, U1b, H1 мтДНК	Жінки на 75% споріднені із сучасними східно-балтійцями. I2a1b: 35-40% сучасних українців Вінницької, Хмельницької, Одеської, Тернопільської областей. Особливо характерна жителям Подністров'я. 15-18% жителів Донецької, Запорозької областей. В межах 25-45% поширена серед албанців, румунів, словаків. 30% - італійці та сардинці.

Середньо-стогівська (IV-III тис. до н. е.)	а) 72,0-82,0 б) 52,0-41,0 + нижня щелепа 79,0-86,0 в) 83,0-92,5	165-175 см	Доліхоцефали, еуріпрозони, виражена хамеринія, нормостенінна фенотипові будова, мезоморфний соматотип.	Нордичні кордони (60%), східно-середземноморські південно-європеїди трипільського ареалу. Харківська, Сумська, Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Київська, Кіровоградська, Черкаська області.	I2a1b, J2, G1a, R1a, R1a1, R1b, Y-ДНК; U1a, U1b мтДНК	Сардинці (75%), неаполітанці (60%), північні індуси (45%), норвежці (35%), поляки (30%), білоруси (30%), східні німці (25%), перси (15%).
Ямно-катакомбна (III-II тис. до н. е.)	а) 68,0-67,5 б) 49,0-78,5 + нижня щелепа 82,0-95,0 в) 55,0-93,0	165-175 см	Доліхоцефали (65%), суббрахіцефали (30%) вузьке обличчя, висока лобова поверхня, вірменодіні та майкопські елементи носового показника, довгий ніс (70%), еуріпрозоли (25%), лепторинія (20%), помірно темна пігментація (55%), світло-темна пігментація (40%).	Типи східно-середземноморський і нордичний. Подоння, Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області, Крим. Займала територію від Приуралля до центральної Європи.	I2a1b, R1a1, Y-ДНК; U1a, K мтДНК	Сардинці (60%), норвежці (45%), вірмени (45%), перси (20%), італійці (10%), сирійці (5%).
Середньо-дніпровська (3200-2300 рр. до н. е.)	а) 73,0-88,5 б) 56,0-89,0 + нижня щелепа 90,0-99,5 в) 58,0-84,9	168-178 см	Територія від Дністра до Прип'яті характеризувалась брахомезокраніальністю, наближеністю черепного показника до ранньобалтського населення сучасної Литви, в Порослі локалізувався перехідний між мезоцефалією та доліхоцефалією тип. Головний показник - високий, обличчя переважно вузьке, ніс - прямий (90% досліджених краніологічних матеріалів ІІІ тис. до н. е.). Лицьовий показник - широкий. Населення С середньої Наддніпрянщини було довгоного. Зріст - високорослий (170-175 см), характерна брахікраніальність для фінсько-слов'янського антропологічного кордону в межах сучасних Вороніжчини, Курщини, Брянщини, Новгородщини. Пігментація шкіри переважно світла (65%) з темним і темно-русим волоссям.	Східно-балтійські північно-європеїди (50-60%) ямно-катакомбної спільноти, східносередземноморці (30%) середньо-стогівської культури. Праслов'яни. Київська, Черкаська, Чернігівська, Житомирська області, білоруське Полісся.	I1, R1a, R1a1, R1b, Y-ДНК; U1a, U1b, похідні від R-групи, H мтДНК	Наддніпрянські українці (40%), литовці (30%), білоруси (20%), східні німці (20-25%).
Тшинецький ареал (XIX-XI ст. до н. е.)	а) 74,0-88,0 б) 54,0-70,0 + нижня щелепа 85,0-96,0 в) 55,0-83,0	170-180 см	Брахіцефали та доліхокраніальні мезоцефали (30%), високорослі, темноволосі (50%) й темнорусі, темноокі (70%), вузьке обличчя (45%), виражена лекторинія (60%).	Мішані східні (30%) та західні (50%) середземноморські південні європеїди на прото-європейській основі східно-балтійського антропотипу. Праслов'яни. Галичина, Волинь.	I1, R1a, R1a1, R1b, Y-ДНК; U1a, H, H1 мтДНК (данні варіабельні з похибкою в 50%)	Волинці (30%), поліщуки (30-35%), поляки (25-30%), білоруси (25%), східні німці (15%), литовці (10%).
Сучасні українці (2002-2010 рр.)	а) 80,0-90,0 б) 53,0-70,0 + нижня щелепа 85,0-97,0	165-178 см	Темноволосі, темно-пігментовані вузьколиці брахіцефали, гіперстенінного та граціального фенотипу, мезоморфного соматотипу, вищого за середній зросту.	Східносередземноморці мішаного адриатично-динарського південно-європеїдного типу (50-60%), східно-балтійці північно-європеїдного типу з нордичними рисами (30-35%).	R1a1a (54%), I2a, R1a1a1g, E1b1b1a, R1b1b2 I1, N1c1 (30%), J, N, E, G (6-10%), R1b1b (2%), T (2%) Y-ДНК; H, H1, T, J1 мтДНК	За Y-ДНК: білоруси (90%), поляки (85%), словаки (20%), литовці (10%), поляки (5%), За мтДНК: поляки (95%), новгородці (90%), словаки (80%), словенці (80%), серби (35%), литовці (30%), німці (25%), хорвати (20%), сицилійці (15%).

ропеїдного) антропологічних типів. Чоловічі скелети з поселення Маяки (Одещина) мають наступні риси: доліхокранія та доліхоцефалія з характерним перевищенням позначки 76% у чоловіків, тонкі нейрокраніальні стінки, звужений і короткий лицьовий показник; мезоцефалія із звуженим лобом, досить широким обличчям [Корвін-Піотровський, 2008].

Антропологічний склад трипільських племен - не має чіткого визначення. Антропогенетичні матеріали не дозволяють чітко віднести їх до індоевропейців. Близько 60% досліджених останків мають середземноморський грацільний південноєвропеїдний тип, при цьому близько 30% є західносередземноморцями. Інша час-

тина - східносередземноморці або метиси. Вони переважно брахіцефали і мезоцефали, близько 20% мають доліхокраніальну будову черепа. Об'єднує їх помірно темна пігментація шкіри, волосся, очей, добре сформована одонтологічна система. Щонайменше в 40% випадків зустрічається горбистий ніс. Можна говорити про те, що доліхокраніальність була привнесена не стільки західносередземноморцями, скільки місцевим східно-балтійським населенням. Майже 20% усіх вивчених кістяків - мають риси північноєвропеїдні. Це переважно жінки (80%). Вони характеризуються масивною статуєю, широким обличчям, світлою пігментацією та, особливо, світлим волоссям. Це свідчить про

збереження між Дністром і Дніпром не лише східно-балтійських, але й протоєвропейських нордичних елементів. Багато також мішаних антропологічних типів, головним чином змішувались передньоазіати з східно-середземноморцями, західносередземноморці намагались асимілювати східно-балтійців. На всіх разом накладался нордичний і південноанатолійський відбиток. "Вірменоїдні" сирійські додатки також були присутні.

Культура Кукутені-Трипілля була сформована західно-середземноморським і передньоазіатським антропологічними типами південно-європейської раси на місцевій східно-середземноморській дунайсько-балканській основі в межах сучасної Румунії. Її поширення в межі буго-дністровського міжріччя характеризувалось асиміляцією місцевого східно-середземноморського населення. В результаті, східний елемент став переважати над західним серед середземноморських європеїдів трипільського ареалу. Демографічний вибух, спричинений придатними для ведення землеробства малоазіатського типу українськими геологічними ґрунтами, спричинив розширення трипільської культури на території неолітичних киево-черкаської культури та культури лінійно-стрічкової кераміки. На Наддніпрянщині трипільські грацильні середземноморці зіткнулись із масивними протоєвропейськими північноєвропеїдами, будова яких була близька до сучасних східно-балтійців. На Волині та Галичині трипільці західно-середземноморського типу зустрілись із нордичними елементами в місцевому східно-середземноморському населенні. В неймовірній загальній метисації населення на Правобережній Україні зникають будь-які субрасові межі, сформовані у неолітичну добу. Населення трипільського етнокультурного ареалу в III тис. до н. е. складало, за етнодемографічними розрахунками, 400-450 тис. чоловік. Вони не могли швидко зникнути з української території, отже, вони залишались на місці. Змінився не етноантропологічний чинник, а культурно-психологічний. Бронзова доба та кліматичні трансформації диктували необхідність модернізації землеробських технологій, відповідно, мінявся міфологічний світогляд. Трипільська спільнота з мішаними антропологічними ознаками переважно середземноморського типу південноєвропеїдної субраси залишилась на місці [Залізник, 2005; Паламарчук, 2007; Корвін-Піотровський, 2008].

Нарівні з трипільським, на українських землях у фінальному енеоліті сформувались південний (животилівсько-вовчанська й репінська культури із змішаним східно-середземноморським і протоєвропейським населенням), баденський (поширений у Закарпатті, населення - змішане західно-середземноморське, адриатичне, відчутні нордичні впливи), волинсько-подільський (культура кулястих амфор, сформована трипільським населенням, основа - західний і східний середземноморські підтипи із наростаючими на північному заході нордичними впливами). Теоретично можна припустити, що в добу енеоліту доліхоцефалів, брахіцефалів і

мезоцефалів на українських землях було порівну. В середині III тис. до н. е. населення жванецького, софіївського, городського локальних трипільських типів було асимільоване племенами культури кулястих амфор. Північноєвропеїдні елементи все частіше проникають на Західне Поділля.

Аксіоматичним має стати твердження Сегеда: "жодних підстав говорити про повну зміну населення на Правобережній Україні після занепаду трипільської культури немає". Величезна маса антропологічно різного, переважно південноєвропеїдного трипільського населення, змішавшись переважно з місцевими неолітичними східно-середземноморцями у контексті значних північних впливів, "автохтонізувалась". Так, культурні шари твердо доводять культурну інтеграцію трипільського населення в культуру кулястих амфор у III тис. до н. е., її етнічну взаємодію із животилівсько-вовчанською культурою. На мою думку, обґрунтовану дослідженнями В. В. Отроценка, Ю. А. Рассамакіна, пізньотрипільське населення в середині III тис. до н. е. пристосувалось до нових умов ведення господарства і реорганізувалось відповідно до кліматично-географічних локальних зон, ставши етнічною основою для культури кулястих амфор на Волині, культури шнурової кераміки в Галичині, середньодніпровської культури на Наддніпрянщині (II тис. до н. е.) [Сегеда, 2001].

Трипільський етногенетичний процес можна характеризувати так: II хвиля міграції передньоазіатського населення в V тис. до н. е. реорганізувала неолітичне населення Дунайсько-Дністровського міжріччя в археологічну культуру Кукутені, що з початком енеолітичної доби асимілювала буго-дністровське населення. Буго-дністровці під час етнічних контактів з місцевими палеоевропейцями перетворились у північно-східну частину східно-середземноморського антропологічного типу (90%). Передньоазіатські трипільці, що тісно взаємодіяли з балканськими східно-середземноморцями, поглинули північних східно-середземноморців під впливом західно-середземноморських і неолітичних протоєвропейців. Трипільський етнокультурний ареал характеризується наявністю східно-середземноморського південноєвропеїдного типу (48-52%), протоєвропейського північноєвропеїдного типу наближеного до сучасних східно-балтійців (35%). Інша частка припадає на передньоазіатські і західно-середземноморські впливи. У 5% зустрічається вірменоїдний профіль носа, привнесений, очевидно, переселенцями із Сирії. Osteологічний матеріал взято з Незвиського, Чапаївського, Вихвинського, Вовницького могильників. Трипільці не склали специфічного антропологічного типу - це змішання багатьох типологій на базі буго-дністровських неолітичних східно-середземноморців, киево-черкаських східно-балтійських північноєвропеїдів, анатолійських передньоазіатів. Енеоліт степової України склали пам'ятки репінської та животилівсько-вовчанської культур, для яких також характерне змішання антропологічних типів.

При цьому, однорідний субстрат - відсутній. Південноєвропейські - східноєвропейського типу.

На основі дніпро-донецького етнокультурного ареалу розвинулась середньостоговська землеробська культура, пам'ятки якої радіовуглецевий аналіз датує приблизно 4500-3500 рр. до н. е. Курганно-обрядова теорія М. Гімбургас визначає її як головний індоєвропейський матеріально-культурний субстрат. Залишається проблемним характер проникнення індоєвропейських впливів на дніпро-донецькі території (кавказький і придунайський шляхи). Носії середньостоговської культури базуються на 35-40% співвідношенні східноєвропейських і східно-балтійського типу. В краніологічних знахідках спостерігаються також проміжні нордичні впливи. Спираючись на Телегіна, слід зробити висновок про асиміляцію донецькими північноєвропейськими сурьсько-дніпровських східноєвропейськими.

Бронзова доба II-I тис. до н. е. представлена матеріалом ямної археологічної культури, антропогенетичні показники якої у 60% співпадають із індоіранцями початку I тис. до н. е. Ямний етнокультурний ареал повністю охопив трипільські та середньостоговські землі, північний Кавказ і простягся до території сучасного Казахстану. Подальша катакомбна культура в антропометрії своїх носіїв на 90% ідентична із культурою ямною. Н. Шишліна підкреслює, що населення цього ареалу мало "різко європейські ознаки". Асимілювавши значну південноєвропейську частку буго-дніпровського та нижньодніпровських мешканців, вони привнесли у 95% випадків яскраво виражену північноєвропейську долихокранію, вузьке та високе обличчя. Катакомбна культура (XXV-XX ст. до н. е.) В.А. Городцовим вже чітко визначена як індоєвропейська спільнота. Л. Клейн підкреслює, що катакомбні північноєвропейські з нордичними впливами були індоарійцями. Варто особливо підкреслити, що індоарійська проблема найменш розроблена в контексті українського етноісторичного процесу [Отрошенко, 2008].

Середньодніпровська культура (3200-2300 рр. до н. е.) базувалась на змішанні масивних північноєвропейців (50-60%) ямно-катакомбного ареалу із грацильними середземноморцями (25%), нащадками трипільців із черкасько-придніпровського східноєвропейського анклав (5-10%) та індоєвропейської генетичній ідентичності. Західноєвропейські риси простежуються у контексті впливу грацильних (80%) носіїв культури шнурової кераміки. Середньодніпровська культура стала етнічним фундаментом для подальшої сонницької і тшинецької археологічних культур (XIX-X ст. до н. е.). Б.А. Рыбаков вважає тшинецький етнокультурний ареал II тис. до н. е. праслов'янським етносом. Таким чином, праслов'янський етнос поширений від Одри до Полтавщини, в процесі метисації північноєвропейців і південноєвропейців мав переважно східноєвропейський антропологічний тип (58-65%) із значною присутністю східно-балтійців. Протягом I тис. до н. е.

праслов'янські риси в лісовій і лісостеповій зоні стабілізувались. Територія від Дністра до Прип'яті характеризувалась брахомезокраніальністю, наближеністю черепного показника до ранньобалтського населення сучасної Литви, в Пороссі локалізувався перехідний між мезоцефалією та долихоцефалією тип. Головний показник - високий, обличчя переважно вузьке, ніс - прямий (90% досліджених краніологічних матеріалів II-I тис. до н. е.). Лицьовий показник - широкий. Населення Середньої Наддніпряни було довгоного. Зріст - високорослий (170-175 см), характерна брахікраніальність для фінсько-слов'янського антропологічного кордону в межах сучасних Вороніжчини, Курщини, Брянщини, Новгородщини. Пігментація шкіри переважно світла (65%) з темним і темно-русим волоссям [Залізник, 2005; Рыбаков, 1982; Отрошенко, 2008].

Для порівняння: сучасних українців Хв. Вовк характеризував: "Українці є досить одноманітне плем'я, темноволося, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати українським антропологічним типом", тоді як С. Сегеда зазначає: "Згідно з даними соматології, сучасній українській людині загальною властивою відносно високий зріст, брахікефалія, доволі темний колір очей та волосся, середня ширина обличчя, пряма форма носа, середній розвиток третинного волоссяного покриву" [Вовк, 1995; Сегеда, 2001].

Висновки та перспективи подальших розробок

1. Нашарування наявних антропологічних досліджень на відносну етнічну історію давньоукраїнських земель змушує помітити певну етногенетичну закономірність:

а) мезолітичні палеоевропейці + анатолійські передньоазіати = буго-дніпровські ранньосередземноморці;

б) передньоазіати + балканські східноєвропейські + буго-дніпровці + киево-черкаські північноєвропейські = енеолітичні трипільці;

в) дніпро-донецькі північноєвропейські + сурьські східноєвропейські + кавказькі протоіндоєвропейські + метиси-трипільці = енеолітичні середньостоговці;

г) індоіранські середньостоговці + ямнокатакомбні північноєвропейські + архаїчні східноєвропейські = середньодніпровці східно-балтійського типу;

д) грацильні центральноевропейські західноєвропейські + черкасько-придніпровські східноєвропейські + ямнокатакомбні північноєвропейські + балто-нордичні елементи = тшинецький індоєвропейський етнокультурний ареал.

Наведені матеріали поглиблюють розуміння етноісторичного українського процесу, цікаві антропологам, антропогенетикам, етнографам, історикам.

Список літератури

- Алексеева Т.И. Антропология о происхождении славян /Т.И.Алексеева //Природа. - №1. - 1989. - С. 65.
- Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы /Артеменко И.И. - М., 1967. - 135 с.
- Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы /С.И.Берестнев. - Харьков, 2001. - 263 с.
- Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии / Бромлей Ю.В. - М., 1981. - 390 с.
- Брюсов А.Я. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху /А.Я.Брюсов. - М., 1952. - 264 с.
- Бунак В.В. Антропометрия. Практический курс / Бунак В.В. - М., 1941. - 367 с.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья /Великанова М.С. - М., 1973. - 382 с.
- Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Вовк Х. - К., 1995. - 336 с.
- Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк) /Гохман И. И. - М., 1966. - 196 с.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.1. /Грушевський М.С. - К., 1991. - 736 с.
- Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь /Гумилев Л. - М., 2011. - 736 с.
- Гумилев Л.Н. Гуманитарные и естественнонаучные аспекты исторической географии /Гумилев Л.Н. // Экономическая и социальная география: проблемы и перспективы. - Л., 1984. - С. 42-57.
- Гумилев Л.Н. О соотношении природы и общества согласно данным исторической географии и этнологии / Гумилев Л.Н. //Вестник Ленинградского Государственного Университета. - 1970. - №24. - С. 39-49.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли /Гумилев Л.Н. - М., 2012. - 560 с.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы / В.Н.Даниленко. - К., 1962. - 258 с.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины /Даниленко В.Н. - К., 1974. - 174 с.
- Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья: опыт систематизации /Дергачев В.А. - Кишинев, 1980. - 206 с.
- Дяченко В.Д. Антропологичний склад українського народу / Дяченко В.Д. - К., 1965. - 129 с.
- Залізняк Л.Л. Археологія України: курс лекцій / [Залізняк Л.Л., Моця О.П., Зубар В.М. та ін.]. - К., 2005. - 504 с.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт. Мезоліт / Залізняк Л.Л. /Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. - К., 2008. - С. 78-108.
- Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека /Зубов А.А. - М., 2004. - 552 с.
- Ключевский В.О. Курс русской истории [Сочинения в девяти томах. Т.1.] / Ключевский В.О. - М., 1987. - С. 33-102.
- Ключевский В.О. Методология русской истории [Сочинения в девяти томах. Т.6.] /Ключевский В.О. - М., 1989. - С. 5-93.
- Корвін-Піотровський О.Г. Україна в епоху енеоліту. Трипільська культура в Україні /О.Г.Корвін-Піотровський, Н.Б.Бурдо /Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. - К., 2008. - С. 136-202.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины / Котова Н.С. - Луганск, 2002. - 268 с.
- Мавродин В.В. Происхождение русского народа /Мавродин В.В. - Ленинград, 1978. - 190 с.
- Мельник В.М. Ранняя этническая история южных славян /В.М.Мельник, Е.В.Шишкина. - Запорожье, 1978. - 98 с.
- Михайлов Б. Каменная могила /Б.Михайлов. - К, 2007. - 159 с.
- Нельга О.В. Теорія етносу: курс лекцій / Нельга О.В. - К., 1997. - 368 с.
- Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині /Охріменко Г.В. - Луцьк, 2001. - 138 с.
- Паламарчук Є. Зорі Трипілья /Є.Паламарчук, І.Андрієвський. - Вінниця, 2007.
- Полонська-Василенко Н. Історія України [Т.1] /Полонська-Василенко Н. - К., 1992. - 640 с.
- Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным /Потехина И.Д. - К., 1999. - 216 с.
- Сегеда С. Антропологичний склад українського народу: етногенетичний аспект /Сегеда С. - К., 2001. - 143 с.
- Сегеда С. Антропологичний склад українського народу: новий погляд /С.Сегеда. //Народна творчість та етнографія. - №4. - 2001. - С. 96-103.
- Сегеда С. Антропологичні дослідження в Північно-Східній частині Житомирщини /С.Сегеда. //Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. - Львів, 1999. - С. 7-18.
- Сегеда С. Антропологічні риси творців Трипільської культури /Сегеда С. // Народна творчість та етнографія. - №3. - 2005.
- Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян /Седов В.В. - М., 1979. - 158 с.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Тайлор Э.Б. - М., 1989. - 573 с.
- Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа /Телегин Д.Я. - К., 1991. - 96 с.
- Телегин Д.Я. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита /Д.Я.Телегин, Е.Н.Титова. - К., 1998. - 142 с.
- Телегин Д.Я. Прасловяне и их этнокультурное окружение в неолитическое время (IV-III тыс. до н. э.) /Д.Я.Телегин //Лаврский альманах. - №9. - 2003. - С. 184-198.
- Тихомирова М.М. Генетический анализ /Тихомирова М.М. - Ленинград, 1990. - 280 с.
- Товкайло М.Т. Неоліт України /Товкайло М.Т. /Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. - К., 2008. - С. 108-136.
- Утевская О.М. Географические и исторические закономерности в изменчивости генофонда населения Украины и юга России (анализ ДНК-маркёров) /О.М.Утевская, А.С.Пшеничников, О.П.Балановский [и др.] //Факторы экспериментальной эволюции организмов: VII Международная научная конференция, (Алушта, 2011). - 2011. - Т.11. - С. 541-545.
- Хвойка В.В. Древние обитатели Средне-Приднепровья и их культура в доисторические времена /Хвойка В.В. - К., 1913. - 157 с.
- Шилов Ю. Праісторія Русі-України / Ю.Шилов. - К., 1998. - 180 с.
- Шульга М.О. Структура етнічного типу особи /М.О.Шульга //Народна творчість та етнографія. - 1982. - №5. - С. 15-25.
- Vocquet-Appel J. Paleanthropological Traces of a Neolithic Demographic Transition1 /J.Vocquet-Appel //Current Anthropology. - 2002. - Vol.43. - №4.
- Vocquet-Appel J. Paleanthropological Traces of a Neolithic Demographic Transition1 /J.Vocquet-Appel //Current Anthropology. - 2002. - Vol.43, №4. - P. 637-650.
- Jacobs K. Human postcranial variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic / K.Jacobs //Current Anthropology. - 1993. - Vol.34, №3.
- Jacobs K. Human postcranial variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic /

- K.Jacobs //Current Anthropology. - 1993. - Vol.34, №3. - P. 311-324.
- Lillie C. M. Stable Isotope Analysis and Dental Evidence of diet at the Mesolithic-Neolithic Transition in Ukraine /C.M.Lillie, M.Richards // Journal of Archaeological Science. - 2000. - Vol.27, Issue 10. - P. 965-972
- Lillie M. Stable isotope analysis of 14 individuals from the Mesolithic cemetery of Vasilyevka II, Dniepers Rapids region, Ukraine /M.Lillie, K.Jacobs //Journal of Archaeological Science. - 2006. - Vol.33, Issue 6. - P. 880-886.
- Piontek J. Antropologia o pochodzeniu Slowian /Piontek J., Iwanek B., Sehedra S. - Poznan: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 2008.
- Rassamakin J.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gr?ber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. T. I, II. Arch?ologie in Eurazien. Bd. 17. Mainz, 2004.
- Richards M.P. Mesolithic and Neolithic subsistence in Denmark: new stable isotope data /M.P.Richards //Current Anthropology. - 2003. - Vol.44, №2. - P. 288-294.

Мельник В.М.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ ДРЕВНЕУКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЭТНОИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме. *Статья освещает антропологические аспекты этнической истории древнего населения современных украинских земель. Впервые осуществляется системный антропометрический анализ рубежей мезолита-неолита, днепро-днепровской общности в сравнительном антропогенетическом контексте. Автор придерживается теории о зависимости расовой эволюции от гаплоидного набора хромосом каждого этнического коллектива. Источник украинского этногенеза отнесен к ассимилятивным процессам североевропеоидов восточно-балтийского и южноевропеоидов средиземноморского типа с небольшим популяционным влиянием нордической и переднеазиатской субрас.*

Ключевые слова: *антропометрия, субрасы, юноевропеоиды, североевропеоиды, мезолит, неолит, энеолит, бронзовый век, этноантропогенетика, геногеография, этногенез, этническая история.*

Melnik V.M.

ANTHROPOLOGICAL TYPOLOGY OF ANCIENT UKRAINIAN POPULATION IN ETHNOHISTORICAL CONTEXT

Summary. *The article reveals the anthropological aspects of ethnic history of ancient population of the modern Ukrainian grounds. For the first time the systematic anthropometric analysis of boundaries of mesolit-neolithic, dnepro-donetsk community is realized in the comparative anthropological context. The auther holds the theory of the depending of racial evolution on haploid chromosome complement of each ethnic collective. The source of Ukrainian ethnogeny is related to assimilative process of northern of East-Baltic and southern of Mediterranean type with not big population influence of Nordic and Front Asian subraces.*

Key words: *anthropometry, subraces, southern, northern, mesolit, neolithic, eneolithic, bronze age, ethnoanthropogenetic, genogeography, ethnogeny ethnic history.*

Стаття надійшла до редакції 16.04.2013р.

Мельник В. М. - студент Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова; science@vsmu.vinnica.ua.